

**ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ ΚΑΙ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ
ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ' ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΕΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΕΣ
ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΓΛΩΣΣΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ**

**NIKOS KAZANTZAKIS AND GRIGORIOS
XENOPOULOS' PROFESSIONAL WRITERS AT
THE TIME OF THE LINGUISTIC QUESTION**

Άννα-Μαρία Γεωργούση
Φιλολόγος
Υποψήφια Διδάκτωρ ΠΤΔΕ
Σχολή Επιστημών Αγωγής
Πανεπιστήμιο Κρήτης
amcgeor@yahoo.gr

Περίληψη

Ο Γ. Ξενόπουλος και ο Ν. Καζαντζάκης είναι δύο ειδικές περιπτώσεις Ελλήνων συγγραφέων που έζησαν από την πένα τους. Ένα σημαντικό μέρος του έργου τους παράγεται στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, σε χρόνια κατά τα οποία η αντιπαράθεση για τη Γλώσσα διέρχεται την οξεία της φάση. Παρόλο που και οι δύο δείχνουν σαφή προτίμηση για την υπεροχή της δημοτικής, αναγκάζονται να συμβιβαστούν για λόγους που σχετίζονται με την ιδιότητα του “επαγγελματία συγγραφέα”. Στην περίπτωση του Ξενόπουλου, η υποχώρηση δηλώνεται κυρίως με την υιοθέτηση μιας γλώσσας μεικτής και γίνεται αντικείμενο κριτικής από τους δημοτικιστές. Η περίπτωση του Καζαντζάκη είναι πιο παράδοξη, καθώς ο ίδιος έχει εμπλακεί πιο βαθιά στη Γλωσσική Αντιπαράθεση. Ωστόσο, και ο δικός του απόλυτος δημοτικισμός συνοδεύεται από συμβιβασμούς. Ενώ παράγει έργο στη δημοτική και αρθρογραφεί υπέρ της, δέχεται επίσης για λόγους βιοπορισμού τη χρήση της καθαρεύουσας στις μεταφράσεις του και σε ένα παιδικό αναγνωστικό.

Λέξεις κλειδιά

Γλωσσικό Ζήτημα, επαγγελματίας λογοτέχνης, «γλωσσικός συμβιβασμός».

Summary

G Xenopoulos and N. Kazantzakis are two special cases of Greek writers who lived from their pen. An important part of their work is produced in the first decades of the 20th century, in years in which the Linguistic Revolution is in its acute phase. Although both show

a clear preference for the predominance of the demotic, they have to fall back for reasons related to the status of “professional writer”. In the case of Xenopoulos, the retreat takes the form of the adoption of a mixed language and becomes the object of criticism by demoticists. The case of Kazantzakis is more paradoxical, as he has been deeply involved in the Linguistic Confrontation. However, his absolute demoticism is accompanied by compromises. While he produces work in the demotic and writes articles in favor of it, he also accepts for reasons of livelihood the use of katharevousa in his translations and in a school book.

Key words

Linguistic Revolution, professional writer, “linguistic compromise”.

1. Γλωσσικό Ζήτημα και Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός στις αρχές του 20^{ου} αιώνα

Οι δυο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα είναι χρόνια γόνιμα, χρόνια δημιουργικά αλλά και χρόνια ταραγμένα. Σηματοδοτούν μια εποχή πολιτικής αναγέννησης και πνευματικών αναζητήσεων αλλά και μια εποχή έντονων συγκρούσεων στον χώρο της λογοτεχνικής δημιουργίας και της παιδείας, καθώς τώρα οδηγείται στο αποκορύφωμά της μια σειρά αντιπαραθέσεων γύρω από τη Γλώσσα.

Η σύγκρουση ανάμεσα στη δημόδη ομιλούμενη και την αρχαϊζουσα έχει βέβαια τις ρίζες της πολύ βαθιά στο παρελθόν, στον αττικισμό των Αλεξανδρινών φιλόλογων. Με την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, όμως, επιχειρείται μια παγίωση της καθαρεύουσας ως εθνικής γλώσσας που θα κρατήσει περίπου ως το 1880. Τότε, πολλές από τις προκαταλήψεις που βάρυναν τη δημοτική αρχίζουν σιγά-σιγά να υποχωρούν και ο Γ. Ψυχάρης, που θα δημοσιεύσει το 1888 *Το Ταξίδι μου*, ένα έργο-μανιφέστο για την επικράτηση της δημοτικής, θα απαιτήσει τον ολοκληρωτικό εκτοπισμό της καθαρεύουσας από όλα τα επικοινωνιακά πεδία.

Η είσοδος του 20^{ου} αι. θα βρει τα πνεύματα οξυμένα. Η απόπειρα μετάφρασης στη δημοτική των *Ευαγγελίων* από τον Πάλλη το 1901 και της *Ορέστειας* του Αισχύλου δυο χρόνια μετά θα δώσει το έναυσμα για τον διωγμό των δημοτικιστών. Αυτοί πάλι, από την πλευρά τους, θα πολλαπλασιάσουν τις πρωτοβουλίες τους ενώ θα προσπαθήσουν να προσδιορίσουν με μεγαλύτερη σαφήνεια τώρα την ιδεολογική τους ταυτότητα επιδιώκοντας την άμεση σύνδεση παιδείας και γλώσσας. Η εφημερίδα *Ο Νουμάς*, που ιδρύεται το 1903 με στόχο τη σταδιακή καλλιέργεια της δημοτικιστικής λογοτεχνίας, θα γίνει το βήμα των γλωσσικών και παιδαγωγικών ζυμώσεων ενώ το γενικευμένο ανακαινιστικό πνεύμα που επικρατεί επικυρώνει η εμφάνιση του Εκπαιδευτικού Ομίλου¹ το 1910, που αναλαμβάνει να προωθήσει στην πράξη το εκπαιδευτικό όραμα των δημοτικιστών.

Τα πολιτικά πάθη, που ποτέ δεν κατασίγησαν στον ελληνικό χώρο, γίνονται τώρα πάθη γλωσσικά. Η άνοδος του Βενιζέλου² στην εξουσία το 1910 φέρνει στο προσκήνιο μαζί με μια νέα αστική τάξη και την πεποίθηση ότι η κοινωνική πρόοδος προϋποθέτει τον εκσυγχρονισμό του εκπαιδευτικού συστήματος. Το παιδί και ο ψυχικός του κόσμος γίνονται αντικείμενο ενδελεχούς μελέτης και αναζητούνται νέες μορφές διαπαιδαγώγησης. Έτσι, ξεκινάει μια πλατιά ανανεωτική προσπάθεια, στην οποία πρόθυμα συμπράττουν οι λόγιοι δημοτικιστές ως δίαυλοι προοδευτικών παιδαγωγικών αντιλήψεων (με κυρίαρχες τις θεωρίες της Νέας Αγωγής³).

Οι απόπειρες για μια ουσιαστική αναδιάρθρωση της παιδείας, που ξεκινούν το 1913 και στις οποίες διαδραματίζει σημαντικό ρόλο ο Εκπαιδευτικός Όμιλος με τα νομοσχέδια Γληνού-Τσιριμώκου, συνδέονται άμεσα με τη συγγραφή αναγνωστικών που θα ανταποκρίνονται στις επιταγές των καιρών. Το πνεύμα των νομοσχεδίων είναι ανανεωτικό: εντούτοις, δε θα ψηφιστούν από τη Βουλή. Πρέπει να έρθει το 1917 για να αλλάζει ρότα το εκπαιδευτικό σύστημα και να αναπροσανατολιστεί με την εμπνευσμένη μεταρρύθμιση της κυβέρνησης του Βενιζέλου, ο οποίος αξιοποιεί στο Υπουργείο Παιδείας τα βασικά στελέχη του Εκπαιδευτικού Ομίλου⁴. Για πρώτη φορά εισάγεται η δημοτική γλώσσα στο Δημοτικό (με παράλληλη διδασκαλία της καθαρής στις 2 τελευταίες τάξεις) ενώ ανανεώνονται όλα τα σχολικά εγχειρίδια της στοιχειώδους εκπαίδευσης, «που, γραμμένα στη γλώσσα του λαού και έχοντας στο κέντρο το παιδί και τον κόσμο του, κυριαρχούνται από ένα καινούργιο αντιπαραρχικό πνεύμα» (Μπουζάκης 2006: 82-3).

Όμως, η ήττα των Φιλελευθέρων στις εκλογές του 1920 και η επικράτηση των συντηρητικών δυνάμεων ακυρώνει και αυτή την προσπάθεια. Η ειδική Επιτροπή που συστήνεται και εξετάζει τη γλωσσική διδασκαλία στα δημοτικά ασκεί δριμεία κριτική στα αναγνωστικά της Μεταρρύθμισης και το εκπαιδευτικό σύστημα επιστρέφει σε παλαιότερα σχήματα.

2. Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος και οι θέσεις του για τη Γλώσσα: ευαίσθητες ισορροπίες

Όταν η αντιπαράθεση γύρω από το Γλωσσικό Ζήτημα οδηγείται προς την κορύφωσή της με τα Ευαγγελικά και τα Ορεστειακά, ο Γρηγόριος Ξενόπουλος έχει ήδη διαγράψει μια πετυχημένη πορεία στον χώρο των Γραμμάτων και έχει καθιερωθεί ως πνευματική προσωπικότητα της εποχής. Πολυγραφότατος μυθιστοριογράφος, αρχισυντάκτης του πιο γνωστού παιδικού περιοδικού, της *Διάπλασης των Παιδων*, θεατρικός συγγραφέας και κριτικός με σπάνιο ένστικτο έχει απήχηση σε όλα τα κοινωνικά στρώματα, καθώς κείμενά του δημοσιεύονται συχνά σε εφημερίδες και περιοδικά.

Μεγάλο μέρος της δημοφιλίας του θα πρέπει να το αποδώσουμε στην καθαρότητα και τη θέρμη της γραφής του. Η λογοτεχνική του γλώσσα αποτελεί υπόδειγμα δημοτικής, όπου όλα τα μέρη είναι ισόρροπα δομημένα και ταυτόχρονα ρέουν με μια αβίαστη ταχύτητα, που συνεπαίρνει. «Γλωσσосуγυριστή» τον ονομάζει ο Καραντώνης (1976-77: 418), γιατί ο λόγος του είναι «νοικοκυρεμένος», καθόλου επιδεικτικός, έχουμε την περίπτωση μιας γλώσσας «modeste». Ακόμα και η καθαρεύουσα που συναντάμε σε κάποια από τα πρώτα έργα του, όπως στη *Μαργαρίτα Στέφα* (1893), είναι σχετικά ήπια και περιορίζεται στα καθαυτό αφηγηματικά και περιγραφικά μέρη ενώ η χαριτωμένη δημοτική των διαλόγων διανθίζεται εύστοχα με τους ζακυνθινούς ιδιωτισμούς⁵ του γενέθλιου τόπου.⁶

Ο Ξενόπουλος είναι αυτός που το 1891 δημοσιεύει το πρώτο παιδικό μυθιστόρημα στη δημοτική, την *Αδελφούλα μου*, καλύπτοντας ένα κενό και χαράσσοντας ταυτόχρονα μια νέα πορεία. Ο ίδιος, επίσης, σε άρθρο του στα *Παναθήναια* το 1902 κρίνει θετικά το βιβλίο του Φωτιάδη *Το γλωσσικό ζήτημα κ' η εκπαιδευτική μας αναγέννησις*,⁷ με το οποίο ουσιαστικά εγκαινιάζεται ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός ενώ το 1904 συστήνει με άλλους διανοούμενους την Εταιρεία «Η Εθνική Γλώσσα», που έχει στόχο την προώθηση της δημοτικής στην εκπαίδευση και τον δημόσιο βίο γενικώς.⁸ Αλλά και σε διάφορα κατά καιρούς γραπτά του επαινεί τη δυναμική της δημοτικής ως γλώσσας που τέρπει και παιδαγωγεί.⁹ Ας μην ξεχνάμε άλλωστε την επιρροή που έχει ασκήσει πάνω του η ζακυνθινή του καταγωγή· οι λογοτέχνες της Επτανησιακής Σχολής¹⁰ υπήρξαν ανέκαθεν προοδευτικοί με το ζήτημα της γλώσσας.

Πώς εξηγείται, λοιπόν, τότε η δριμεία -συχνά δε άδικη και σκληρή- κριτική που ο ίδιος δέχεται κυρίως από τον κύκλο του *Νουμά* αλλά και του Εκπαιδευτικού Ομίλου; Αυτό μάλιστα που μπαίνει στο στόχαστρο των επικριτών του είναι το περιοδικό που επιμελείται και το οποίο έχει κατά κάποιον τρόπο ταυτιστεί μαζί του. Έτσι, ο Η. Βουτιεριδης κατηγορεί τη *Διάπλαση* ότι με τους διαγωνισμούς που διοργανώνει εθίζει τα παιδιά σε λογικές κομματισμού¹¹ ενώ η Γ. Καζαντζάκη υποστηρίζει ότι λειτουργεί ως όργανο προπαγάνδας ξένων ηθών και εθίμων¹². Η Π. Δέλτα, από την άλλη, αν και παιδική αναγνώστριά της, το 1911 θα την απορρίψει πλήρως γράφοντας χαρακτηριστικά στον Α. Δελμούζο: «...αηδιάζω όσο δεν φαντάζεστε· η προστυχιά του φύλλου αυτού, η σαχλάδα των διηγημάτων, η κακοροϊζικιά των αστείων του, δεν περιγράφονται» (Λευκοπαρίδης 1956: 243-4).

Ο Δ. Ταγκόπουλος, διευθυντής του *Νουμά*, χρόνια μετά θα ομολογήσει ότι αναγκάστηκε να επιτεθεί στον Ξενόπουλο «αλύπητα και αιματηρά» για λόγους σκοπιμότητας και ενώ αναγνώριζε τη λογοτεχνική του προσφορά¹³. Αλλά πιο διαφωτιστική θα είναι για μας μια επιστολή του Α. Εφταλιώτη¹⁴ στην Π. Δέλτα, όπου λέει: «Ο Ξενόπουλος δεν έκαμε τίποτα για να υπηρετήσει την Ιδέα. Απεναντίας την έβλαψε πολύ με τις μισές πολιτικές του... είναι 'του κόσμου' άνθρωπος, και κοιτάζει το συμφέρο του. Για το έθνος του δεν πεθαίνει αυτός. Εμείς θέμε ανθρώπους όχι 'του κόσμου',

σαν τον Ξενόπουλο, παρά του 'Υπέρκοσμου', σαν τον Παλαμά. Αυτοί που εδραίωνουν την Αλήθεια με θυσία τους, κι όχι προς ωφέλειά τους» (Λευκοπαρίδης 1956: 189).

Φαίνεται, λοιπόν, ότι αυτό που κύρια καταλογίζουν οι δημοτικιστές στον Ξενόπουλο -πέρα από την κριτική που άσκησε στον Ψυχάρη, με τον οποίο και συντασσόταν βέβαια ο κύκλος του Νουμά¹⁵- είναι «οι μισές πολιτικές του» ή αλλιώς η μετριοπαθής στάση του απέναντι στο Γλωσσικό· τη στιγμή που ήταν φανερό ότι ενστερνιζόταν τις βασικές πεποιθήσεις του προοδευτικού ρεύματος. Είναι λογικό ότι ανέμεναν από μια προσωπικότητα με τη δική του απήχηση μια πιο σαφή και ξεκάθαρη τοποθέτηση.

Ο ίδιος, όμως, δεν υπήρξε ποτέ άνθρωπος των άκρων. Αντίθετα, με μια χαριτωμένη ευελιξία, που για τους φανατικούς δημοτικιστές ισοδυναμούσε με προδοσία, ισορροπούσε μεταξύ δημοτικής και καθαρεύουσας ανάλογα με τις συνθήκες και το κοινό στο οποίο απευθυνόταν.

Έτσι, την περίοδο που μας ενδιαφέρει, ο Ξενόπουλος ως λογοτέχνης θα παράγει κατά κύριο λόγο σε μια γλώσσα μεικτή ή αμιγώς δημοτική μυθιστορήματα, διηγήματα και θεατρικά μορφώνοντας «μια δημοτική λογοτεχνική γλώσσα που την ανεχόταν ο καθαρευουσιάνος ως τότε αναγνώστης, κι έφτασε σε λίγο ν' αγαπήσει το ελληνικό λογοτεχνικό βιβλίο όσο δεν αγαπούσε το παλιό καθαρευουσιάνικο και, πολύ λιγότερο, το νέο 'μαλλιάρó' των άκρων ψυχαρικών, των αδιάβαστων» (Ξενόπουλος 1972: 12).¹⁶ Ως αρθρογράφος κριτικών κειμένων και χρονογραφημάτων πάλι υποτάσσεται στην καθαρεύουσα, που επιβάλλεται από τη σύνταξη περιοδικών και εφημερίδων με τα οποία συνεργάζεται ενώ στη *Διάπλαση*, όπου οι αποδέκτες του είναι κατά κύριο λόγο ένα παιδικό κοινό, θα υιοθετήσει και πάλι τη μεικτή (μέχρι την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917).

Με ειλικρίνεια θα αποδώσει την αδυναμία του αυτή στην ανάγκη. Γράφει σχετικά στα *Παναθήναια* το 1903: «Δυστυχώς, ο γλωσσικός μου τρόπος δεν με ικανοποιεί. Επιθυμούσα πολύ το κράμα μου να ήτο πάντοτε το ίδιο, δηλαδή να μην επικρατούσεν εις αυτό πότε η δογματική αρχαιοτροπία και πότε η δογματική δημοτική. Αυτό συμβαίνει, πρώτον διότι η ανάγκη με κάμνει να μη γράφω πάντοτε πράγματα του γούστου μου... και δεύτερον, διότι η φυσική μου τεμπελιά μ' εμποδίζει ν' απαλλαχθώ από την σύμβαση, την οποίαν θα έλεγα καλλίτερα ρουτίνα...».¹⁷

Συμβιβάζεται, λοιπόν, με τα γούστα και τις απαιτήσεις της εποχής, δεν έχει την τόλμη να πάει κόντρα στις συμβάσεις του καιρού του και έτσι σέβεται τη συνήθεια, αφού «δεν προκαλεί μεγάλη βλάβη»¹⁸. Παράλληλα δε φροντίζει να διατηρεί και άρτιες σχέσεις με μετριοπαθείς δημοτικιστές, όπως είναι ο Α. Πάλλης, στην οικονομική συμπαράσταση του οποίου στηρίζεται για να εκδώσει κάποια έργα του.¹⁹

Ο Ξενόπουλος αποτελεί μια πολύ ξεχωριστή περίπτωση δημιουργού που έζησε αποκλειστικά από τη συγγραφή. Σε αυτό το γεγονός οφείλουμε την ποικιλία και τον

τεράστιο όγκο του έργου του, σε αυτό και τις παραχωρήσεις που κατά καιρούς έκανε εις βάρος της ποιότητας. Οπωσδήποτε είναι με τον τρόπο του πρωτοπόρος²⁰, ξέρει να οσμίζεται το καινούριο και τις ανάγκες της κοινωνίας αλλά δεν επιθυμεί μια μετωπική σύγκρουση με την καθεστηκυία τάξη, με το κοινό που αγοράζει τα βιβλία του, διαβάζει τα πεζογραφήματά του στον έντυπο τύπο, βλέπει τα θεατρικά του και (με την ιδιότητα του ενήλικου συναναγνώστη²¹) εγκρίνει τα παιδικά του κείμενα. Ζει από την πένα του και αυτό δεν επιτρέπει παρεκκλίσεις. Η ιδιότητα του επαγγελματία λογοτέχνη συνεπάγεται αφενός ένα είδος «κομψής συμμόρφωσης» με τις κυρίαρχες τάσεις και αφετέρου μια εξισορρόπηση μεταξύ δύο πόλων. Όπως μας λέει, αν είχε μια περιουσία, ώστε να μην είναι αναγκασμένος να εργάζεται, δε θάγραφε στην καθαρεύουσα ούτε μισή αράδα.²² Ενδεικτική είναι και η απάντηση που δίνει το 1914 η *Διάπλαση* απολογούμενη σε έναν αναγνώστη που ζητά από το περιοδικό να δημοσιεύσει παιδικά μυθιστορήματα στη δημοτική. Εκεί -ούτε λίγο ούτε πολύ- το περιοδικό εξηγεί ότι, αν και οι αξιόλογοι Έλληνες γράφουν στη δημοτική, δε γίνεται να τους συμπεριλάβει στην ύλη του, αφού, αν το κάνει, οι δάσκαλοι θα κηρύξουν πόλεμο στη *Διάπλαση* ως «μαλλιαρό περιοδικό».²³

Αυτός, όμως, ο γλωσσικός συμβιβασμός του Ξενόπουλου, που είχε ως αποτέλεσμα την αποκήρυξή του και από τις δύο παρατάξεις (Πάτσιου 1995: 196), δεν ήταν μόνο ένας διπλωματικός ελιγμός. Ήταν και ένα σύμπτωμα του καιρού του. Το τέλος του προηγούμενου αιώνα (με γεγονότα, όπως η πτώχευση του 1893 και η ήττα του 1897) ρίχνει βαριά τη σκιά του στο ξεκίνημα του νέου. Έτσι, στις αρχές του 20^{ου}, όπως παρατηρεί ο Δημαράς (1977: 406), υπάρχει μια βαθιά τομή που χωρίζει τη νέα ελληνική ιστορία. Τα προηγούμενα χρόνια έχουν σημειωθεί αυτοκτονίες λογίων που δεν μπορούν να περάσουν απαρατήρητες (Α. Ρηγόπουλος, Ι. Σκυλίτσης, Π. Πανάς). Άλλοι απλώς αποσύρονται από τη δράση: ο Καπετανάκης που είχε δείξει ικανότητες στην κοινωνική διακωμώδηση χάνεται γρήγορα ενώ ο Σταύρος Καλλέργης, απόστολος του σοσιαλισμού, θα εγκαταλείψει την πολιτική δράση. Ορισμένοι θα παρατήσουν τις ακρότητες. Ο Σουρής από σατιριστής θα γίνει ευθυμογράφος και ο Ξενόπουλος θα γίνει ο εξάαιρετος επαγγελματίας της ελληνικής πεζογραφίας. Στέκονται κι οι δύο μακριά από κάθε ροπή προς δράση.

Πέρα, όμως, από την ιστορική συγκυρία, είναι γεγονός πως και ως προσωπικότητα ο Ξενόπουλος υπήρξε συμβιβαστικός, σε δύσκολες μάλιστα ιστορικές στιγμές.²⁴ Όπως σημειώνει ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος (1961: 114) «μολονότι έζησε τόσους πολέμους, έμεινε ο άνθρωπος της 'belle époque'. Είχε κάποια ησυχία μέσα του». Όλη του η πορεία δείχνει ξεκάθαρα μια απέχθεια για τις υπερβολές.²⁵ Γι' αυτό και αποχωρεί από τη Σοσιαλιστική Νεολαία το 1910 (ήταν μέλος της από το 1890) και αποφεύγει τις κομματικές ταυτίσεις,²⁶ γι' αυτό απαρνιέται τον Ψυχάρη, τις ιδέες του οποίου ασπάσθηκε αρχικά με θέρμη, γι αυτό εκτιμά τον Μ. Τριανταφυλλίδη που φαίνεται πιο διαλλακτικός²⁷.

Τηρεί, λοιπόν, με συνέπεια μια μέση οδό.²⁸ Καθώς τα χρόνια περνάνε, όμως, γίνεται όλο και πιο ένθερμος δημοτικιστής. Ίσως γιατί κρίνει ότι οι συνθήκες είναι τώρα ώριμες και η κοινωνία έτοιμη. Γι' αυτό και θα κρίνει θετικά τη Μεταρρύθμιση του 1917 και θα αντιταχθεί στην προσπάθεια της αντιβενιζελικής κυβέρνησης να επαναφέρει την καθαρεύουσα στο δημοτικό το 1921.²⁹

Και καθώς η πεζογραφία του αποτελεί -όπως εύστοχα παρατηρεί ο Beaton (1996: 142)- μια *comédie humaine* της Ελλάδας κατά τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, το Γλωσσικό Ζήτημα θα τον απασχολήσει και σε επίπεδο μυθοπλασίας. Έτσι, το 1919 ανεβαίνουν στο θέατρο Ολύμπια οι *Φοιτηταί*, ένα έργο εμπνευσμένο από τα γεγονότα των Ορεστιακών. Η ιστορική συγκυρία δεν είναι τυχαία. Στην εξουσία βρίσκεται η προοδευτική παράταξη των Φιλελευθέρων ενώ έχει προηγηθεί η Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση που καθιέρωσε τη δημοτική. Ο Ξενόπουλος μπορεί πολύ πιο ελεύθερα τώρα να πραγματευτεί και να φωτίσει τα πάθη του παρελθόντος υπακούοντας μεν στην εσωτερική του παρόρμηση και συμβαδίζοντας με την περιρρέουσα ατμόσφαιρα της εποχής.³⁰

Οι πρωταγωνιστές του είναι φοιτητές που εκπροσωπούν τις γλωσσικές τάσεις των πρώτων ταραγμένων καιρών.³¹ Η ιδεολογία του συγγραφέα δεν είναι ευκρινής. Όπως συμβαίνει, όμως, συνήθως, μέσα από τους χαρακτήρες του μας περνάει τα δικά του μηνύματα.³²

Έτσι, ανάμεσα στον δημοτικιστή Τάσο και τον καθαρευουσιάνο Θάνο τοποθετεί τον Βάσο, έναν ήρωα ουδέτερο, ουσιαστικό αμέτοχο στις συγκρούσεις και τις αψιμαχίες των άλλων. Να αποτελεί άραγε αυτός το *alter ego* του μετριοπαθή Ξενόπουλου; Ο τρόπος με τον οποίο τον αξιολογεί μέσα στο κείμενο είναι ενδεχομένως δηλωτικός: «Να μωρέ άνθρωπος! Αυτός σίγουρα, δε θα σκοτωθεί ποτέ ούτε για μια γυναίκα ούτε για μια γλώσσα...» (Ξενόπουλος 1972: 350).

3. Ο απόλυτος δημοτικισμός του Νίκου Καζαντζάκη και κάποιοι συμβιβασμοί

Η γλωσσική διαμάχη οδηγείται προς την οξεία της φάση, όταν ο Νίκος Καζαντζάκης, 16 χρόνια νεότερος από τον Ξενόπουλο, ξεκινά να κάνει τα πρώτα του βήματα αναζητώντας τη γλωσσική και λογοτεχνική του ταυτότητα. Έτσι, το 1906 δημοσιεύει το *Όφης και Κρίνο* σε μια γλώσσα μεικτή με στοιχεία καθαρεύουσας και δημοτικής. Ακολουθεί το δράμα *Ξημερώνει* σε πιο γνήσια δημοτική -όχι βέβαια όπως αυτή που θα ήθελε ο *Νουμάς*- μέχρι τις *Σπασμένες Ψυχές* του 1909, ένα έργο πιο συνεπές στις αρχές του δημοτικισμού. Το 1910 το ποιητικό του δράμα *Ο Πρωτομάστορας* γίνεται το πρώτο πεζό έργο στη δημοτική που βραβεύεται σε επίσημο διαγωνισμό (βραβείο Λασσανείου Δραματικού Αγώνα).

Σε αντίθεση με τον ισορροπιστή ομότεχνό του, γρήγορα ξεδιπλώνει την ορμητική και ανυποχώρητη φύση του. Οι φιλολογικές και γλωσσικές αντιπαραθέσεις φαίνεται

να τον απασχολούν από πολύ νωρίς, ιδιαίτερα μάλιστα ο συσχετισμός γλώσσας και παιδείας: ας μην ξεχνάμε ότι έχει ζήσει από κοντά τον εκπαιδευτικό αναβρασμό που χαρακτηρίζει τα χρόνια της αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας (1898-1913)³³.

Έτσι, το 1907 δημοσιεύει στην εφημερίδα *Ακρόπολις* το άρθρο «Το Γλωσσικό μας Ζήτημα» ενώ το 1909 επανασυστήνει τον δημοτικιστικό σύλλογο «Σολωμός» στο Ηράκλειο σε πείσμα των αντιδράσεων που σημειώθηκαν στα Χανιά³⁴. Τον επόμενο χρόνο γίνεται ο πρώτος γραμματέας του Εκπαιδευτικού Ομίλου και κατά τη δεκαετία 1909-1919 συμμετέχει σε όλες τις δραστηριότητες των δημοτικιστών (Bien 1972: 160).

Η ανυπόγραφη «Απολογία»³⁵ που δημοσιεύεται στον *Νουμά* το 1909 και του πιστώνεται είναι αποκαλυπτική του στοχασμού του.³⁶ Μόνο η δημοτική μπορεί να κατακτήσει τον νου των παιδιών, να τα φέρει κοντά στον κόσμο των αισθημάτων, ο οποίος δείχνει απροσπέλαστος γι' αυτά με τη χρήση της καθαρεύουσας.³⁷ Στο κείμενο εξετάζονται τα καταστρεπτικά της αποτελέσματα σε επίπεδο εκπαιδευτικό, κοινωνικό και εθνικό και προκρίνεται η υιοθέτηση της φυσικής γλώσσας, που είναι και η μόνη κατάλληλη να μορφώσει και να διαπαιδαγωγήσει, να κατασκευάσει χαρακτηριστές ικανούς να διαχειριστούν την αναγέννηση της Φυλής μας.

Ο συντάκτης της «Απολογίας» αποκρούει τις κατηγορίες περί «χυδαίας» δημοτικής-αφού «χυδαία ή ευγενικά» είναι τα πράγματα που η γλώσσα καλείται να εκφράσει και εξαίρει τον δημιουργικό και λεξιλογικό πλούτο των δημοτικών τραγουδιών. Αντικρούει επίσης το επιχείρημα ότι δεν μπορούν να αποδοθούν στη δημόδη μεγάλη επιστημονικά διανοήματα και καλεί τον κόσμο να αναλάβει πρωτοβουλίες, να φτιάξει συλλόγους δημοτικιστών και να προωθήσει το κοινό όραμα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει: «Να μην αφήσομε το ζήτημα στα χέρια των Δασκάλων».³⁸

Για τον Καζαντζάκη το όλο ζήτημα υπάγεται στη λογική μιας εξελικτικής πορείας. «Η ζωή πηγαίνει μπροστά και ποτέ δε γυρίζει πίσω... είναι νόμος φυσικός όλα ν' αλλάζουν με τον καιρό και κάθε εποχή νάχη δική της εξέλιξη και στη γλώσσα και στη φιλολογία και στην τέχνη», παρατηρεί σε άρθρο του 1914 με το ίδιο σκεπτικό³⁹. Έτσι, και ο ίδιος θα επιδοθεί σε μια προσπάθεια συνεχούς επεξεργασίας και εμπλουτισμού του γλωσσικού του οργάνου χρησιμοποιώντας όλα τα νεοελληνικά ιδιώματα, θα γίνει θησαυριστής σπάνιων λέξεων και γλωσσοπλάστης⁴⁰.

Κατ' αυτόν τον τρόπο θα οδηγηθεί, βέβαια, σταδιακά σε μια γλωσσική μορφή με πολλές ιδιαιτερότητες⁴¹, «που δεν είναι ούτε δημοτική ούτε καθαρεύουσα αλλά ανάμεικτη από ποιητικά και πεζογραφικά στοιχεία, από διαλεκτικά δάνεια και καινούργιες λέξεις, από στοιχεία που έχουν σημασιολογική διαφάνεια και από άλλα που και οι ειδικοί δυσκολεύονται να μαντέψουν την σημασία τους» (Τσοπανάκης 1977: 5). Θα επιμένει μάλιστα -και στα επόμενα χρόνια- ότι η δημοτική πρέπει να γράφεται με όλες τις συντακτικές της λεπτομέρειες και σε όλη της την έκταση: πράγμα

που απαιτεί βέβαια την πνευματική εγρήγορση του αναγνώστη, προκειμένου να καταστεί μέτοχος του λεξιλογικού της εύρους.⁴²

Το γλωσσικό του όραμα σε επίπεδο παιδείας ο Καζαντζάκης θα βρει ευκαιρία να το υλοποιήσει όταν η προοδευτική κυβέρνηση των Φιλελευθέρων προκηρύσσει το 1913 διαγωνισμό για συγγραφή αναγνωστικών.

Εδώ το παιδαγωγικό κίνητρο είναι ισχυρό, καθώς βρίσκει πρόσφορο έδαφος για να διοχετεύσει την ιδεολογία του -γλωσσική και ευρύτερα κοσμική- σε ένα κοινό αδιὰ-μόρφωτο και απροκατάληπτο· τα παιδιά, σε αντίθεση με τους ενήλικες, δε διαθέτουν ένα έτοιμο ρεπερτόριο γνώσεων και εμπειριών. Εξίσου ισχυροί είναι και οι οικονομικοί λόγοι. Όπως ο Ξενόπουλος, έτσι και ο Καζαντζάκης βιοπορίζεται από τη συγγραφή. Οι απολαβές από τα σχολικά βιβλία είναι καλές⁴³, γιατί οι επανεκδόσεις εξασφαλίζουν ένα σταθερό εισόδημα (Bien 1972: 181). Κάτι που χρειάζεται προκειμένου να συνεχίσει απερίσπαστος το έργο του. Άλλωστε, η ενασχόληση με την παιδική λογοτεχνία θα αποδειχτεί γενικά σωτήρια για τον Καζαντζάκη, γι' αυτό και αργότερα θα ασχοληθεί με διασκευές και μεταφράσεις ξένων πεζογραφημάτων για παιδιά⁴⁴, είδος πολύ προσοδοφόρο για έναν επαγγελματία συγγραφέα.

Το αναγνωστικό που υποβάλλεται στον διαγωνισμό είναι μια ελληνική *Ροβινσωνιάδα*, μια γοητευτική περιπέτεια με ιδιαίτερο χιούμορ⁴⁵. Έχει τον τίτλο *Οι τρεις φίλοι* και είναι αποτέλεσμα της συνεργασίας του Νίκου με τη Γαλάτεια Καζαντζάκη. Στον τίτλο, βέβαια, υπάρχει μόνο το όνομα της Γαλάτειας. Εντούτοις, πλήθος μαρτυρίες -που έχει αναδείξει η έρευνα της Ελπινίκης Νικολουδάκη-Σουρή⁴⁶- μας επιτρέπουν με σχετική ασφάλεια να προσθέσουμε και το όνομα του Καζαντζάκη αποδίδοντας την επιθυμία του για ανωνυμία αφενός σε λόγους προσωπικούς -μιας και η έκθεση του ονόματός του συχνά συνεπαγόταν ανεπιθύμητες προστριβές (Bien 1972: 182) - και αφετέρου σε ένα ηθικού τύπου δίλημμα.

Το 1910 είχε αναλάβει γραμματέας του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Αυτή η θέση απαιτούσε από αυτόν μια ιδεολογική συνέπεια, ιδιαίτερα εκείνους τους ταραγμένους καιρούς, όπου η διαλλακτικότητα ερμηνευόταν ως συμβιβασμός. Διαβλέποντας το ενδεχόμενο γλωσσικών υποχωρήσεων -κάτι που τελικά έγινε και στο οποίο συναίνεσε- προτίμησε να μείνει στην αφάνεια (Νικολουδάκη-Σουρή, 2008: 37).

Το αναγνωστικό, λοιπόν, εγκρίνεται και, όπως είχε προβλέψει ο συγγραφέας του, ξεκινούν αντιδράσεις από τη Φιλοσοφική Σχολή, που αναστέλλουν τη γλωσσική μεταρρύθμιση και αναγκάζουν τους συντάκτες των βιβλίων να προβούν σε διορθώσεις. Έτσι, *Οι τρεις φίλοι* μπλέκουν σε ένα περίεργο «γλωσσικό ταξίδι», που αντικατοπτρίζει με τον πιο εύγλωττο τρόπο το αμφίρροπο κλίμα της εποχής. Το 1914 μεταγλωττίζονται στην καθαρεύουσα, αφού, όπως υποστηρίζει ο καθηγητής Μεσολωράς, η νεωτερική τους γλώσσα δεν ανταποκρίνεται στις καθιερωμένες ανάγκες (Τριανταφυλλίδης 1963: 467), με την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1917 ξαναβρίσκουν

την αρχική τους μορφή και το 1920 -μετά την καταδίκη της Επιτροπείας⁴⁷- επιστρέφουν στην καθαρεύουσα.

Όσο παράξενη κι αν φαίνεται σήμερα αυτή η οπισθοχώρηση του Καζαντζάκη και της Γαλάτειας από τις δημοτικιστικές τους πεποιθήσεις σε μια περίοδο, όπου ο Εκπαιδευτικός Όμιλος διένυε την πιο δυναμική του φάση, άλλο τόσο είναι και λογική. Ο Καζαντζάκης θέλει να αφοσιωθεί στις λογοτεχνικές και φιλοσοφικές του αναζητήσεις, που ολοένα πληθαίνουν. Η μαρτυρία της Έλλης Αλεξίου (2016: 88-9) άλλωστε αποδεικνύει ότι τα λεφτά από τα αναγνωστικά που συνέγραψαν μαζί Γαλάτεια και Νίκος Καζαντζάκης έκαναν πλούσιο το ζευγάρι και αποδέσμευσαν τον συγγραφέα από τις «μεταφράσεις και τα ξεστρατίσματα».

Από την άλλη, εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι λίγα χρόνια πριν -το 1910 συγκεκριμένα- ο συγγραφέας έχει αρνηθεί τον διορισμό του σε μια θέση γραμματέα στο Υπουργείο Παιδείας της νεοσύστατης κυβέρνησης Βενιζέλου, επιλέγοντας αντ' αυτού να εξασφαλίζει τα προς το ζην με μεταφράσεις φιλοσοφικών και επιστημονικών βιβλίων για τις εκδόσεις Φέξη (Παπαδάκης 2000: 91).

Για τους επικριτές του η άρνηση οφειλόταν σε λόγους ελιτισμού, αφού μια τέτοια θέση δε συνοδευόταν από ανάλογο κύρος (Bien 1972: 175). Όποια πάντως κι αν ήταν τα κίνητρα, και αυτή η επιλογή του Καζαντζάκη τη δεδομένη στιγμή δεν είναι άνευ σημασίας, αφού οι μεταφράσεις για τον Φέξη -στις οποίες συμμετέχει και η Γαλάτεια- γίνονται σε γλώσσα καθαρεύουσα και γρήγορα μπαίνουν στο στόχαστρο των ακραιφνών δημοτικιστών.

Έτσι, ο Ταγκόπουλος σε επιστολή του στον *Νουμά* το 1910 υπό τον ενδεικτικό τίτλο «Κόλπα και Πολιτική»⁴⁸ θα ζητήσει εξηγήσεις εκφράζοντας την απορία του για την ασυνέπεια δύο «φανατικών δημοτικιστάδων». Η ερμηνεία που θα δώσει δεν είναι διόλου κολακευτική. Γράφει χαρακτηριστικά: «Η πρώτη το δήλωσε φανερά και παληκαρίσια μέσα στο 'Νουμά' τις προάλλες πως 'όλα τα κάνει για τη δημοτική', κι ο δεύτερος είναι γραμματέας του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου', της μεγάλης αυτής κολώνας της αληθινής δημοτικής μας. Ήγουν άρα, δηλαδή, κ' οι δυο τους δε μπορεί παρά να δουλεύουνε για τη δημοτική. Φαίνεται το λοιπό πως η καθαρεύουσα που μεταχειρίζονται είναι 'κόλπο' ή 'πολιτική'. Μα εδώ είναι που σταματά ο νους μου κ' έρχομαι σε σένα παρακαλώντας σε να μου τα ξηγήσης. Να μου ξηγήσεις δηλαδή το κόλπο αυτό, από πού αρχίζει και πού τελειώνει, ποιος είναι ο δρόμος του κι ο βαθύτερος του σκοπός για να το μεταχειριστούμε κ' εμείς οι άλλοι δημοτικιστάδες, που καθόμαστε οι κουτοί και γράφουμε τώρα θεοφάνερα τη δημοτική...».

Με άλλα λόγια ο Ταγκόπουλος στηλιτεύει με δριμύ τρόπο αυτό που δε λέει καθαρά. Ότι δηλαδή ακόμα και συνεπείς ιδεολόγοι του διαμετρήματος του Καζαντζάκη ενίοτε μπορεί να παρεκκλίνουν από την πορεία τους, όταν συντρέχουν λόγοι οικονομικοί.

Βέβαια, προς υπεράσπισή τους πρέπει να σημειωθεί ότι δεν πρόκειται για δικά

τους πρωτότυπα έργα. Μάλιστα, δεν πρόκειται καν για κείμενα λογοτεχνικά αλλά για συγγράμματα φιλοσοφικά (π.χ. Ριμπώ, Τζέιμς). Σε κάθε περίπτωση, το ιδεολογικό τους υπόβαθρο δεν επιτρέπει υποχωρήσεις τέτοιου είδους.

Όμως, ο Καζαντζάκης έχει αρχίσει να βλέπει πολύ μακριά. Ήδη διαφαίνονται μέσα του τα σπέρματα μιας προσωπικής και εντελώς ξεχωριστής κοσμοθεωρίας, ενός συγκερασμού φιλοσοφίας και ποιητικής. Το όραμά του γίνεται ευρύτερο από τα περιχαρακωμένα όρια του δημοτικιστικού κινήματος, τα οποία και δε διστάζει να υπερβεί, όταν το κρίνει απαραίτητο. Μάλιστα, ο Ν. Παπαδάκης (2000: 110) υποστηρίζει ότι από το 1914 σημειώνεται και μια διακριτική υποχώρηση του Καζαντζάκη από τον κύκλο του Εκπαιδευτικού Ομίλου, στην οποία ίσως συνέτεινε η απογοήτευσή του από την ευρύτερη πολιτική πραγματικότητα. Κι έτσι, «καθαγιαζοντας» κατά κάποιον τρόπο τα μέσα που θα τον βοηθήσουν να πραγματώσει τους υψηλούς του στόχους, χαράζει τη δική του αυτόνομη πορεία.

4. Επιλογικά

Τόσο ο Ξενόπουλος όσο και ο Καζαντζάκης αντιλαμβάνονται από πολύ νωρίς τη δυναμική του Γλωσσικού Κινήματος, γι' αυτό και σε επίπεδο λογοτεχνικής δημιουργίας κάνουν γρήγορα τη μετάβαση από τη μεικτή⁴⁹ της εποχής εκείνης στη δημοτική. Ο τρόπος με τον οποίο χειρίζονται το Γλωσσικό Ζήτημα στο κομμάτι της ιδεολογίας είναι δηλωτικός της προσωπικότητας και της ιδιοσυγκρασίας τους. Ο πρώτος επιλέγει να κρατήσει τις ισορροπίες, ο δεύτερος γίνεται πιο διεκδικητικός εισχωρώντας σε ένα πεδίο πολιτικής δράσης, όπως είναι αυτό του Εκπαιδευτικού Ομίλου.

Πάντως, και οι δύο ακροβατούν μεταξύ «λογικής κι ευαισθησίας». Από τη μια η ανάγκη για επιβίωση και από την άλλη η προσήλωση στην Ιδέα. Και στις δυο περιπτώσεις υπάρχει ένα τίμημα που πληρώνεται, αφού τα χρόνια εκείνα των παθών και των συγκρούσεων δεν είναι χρόνια ευνοϊκά για τους επαγγελματίες του λόγου. Και μπορεί σήμερα, που η αδιαφιλονίκητη επικράτηση της δημοτικής είναι γεγονός, όλα αυτά να μας φαίνονται υπερβολικά, όμως δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι για να φτάσουμε ως εδώ κάποιοι, όπως ο Καζαντζάκης, ο Ξενόπουλος, ο Παλαμάς⁵⁰ κ.α. -αδιάφορο με ποιόν τρόπο ο καθένας- άνοιξαν τον δρόμο. Και αυτό κράτησε τελικά η Ιστορία. Οι αναγκαίες υποχωρήσεις, οι αναδιπλώσεις και οι συμβιβασμοί που έγιναν λίγο ίσως μας ενδιαφέρουν πια, αφού επί της ουσίας τίποτα τελικά δεν ανέκοψε την ορμητική ροή του δημοτικιστικού ρεύματος.

Σημειώσεις

1. Η Δραστηριότητα του Εκπαιδευτικού Ομίλου «δε θα μείνει στα όρια της φιλολογικής παραγωγής, της γλωσσολογικής έρευνας και της προπαγάνδας του δημοτικιστικού ιδεώδους. Ως στόχο του

- θα θέσει το πέρασμα της γλωσσικής μεταρρύθμισης μέσα από τον κρατικό μηχανισμό... Έτσι, ο Όμιλος θα λειτουργήσει ως κατεξοχήν ομάδα πίεσης προς την πολιτική εξουσία, ενώ, όταν η πολιτική συγκυρία το επιτρέψει, θα στελεχώσει τους θεσμούς της» (Διατσέντος 2007 στο http://www.greek-language.gr/greekLang/studies/history/thema_12/). Τα Δελτία του Εκπαιδευτικού Ομίλου πάντως είναι αποκαλυπτικά ως προς τις πνευματικές και παιδαγωγικές αναζητήσεις της εποχής, αφού στις σελίδες τους φιλοξενούνται οι προβληματισμοί και το όραμα σημαντικών πνευματικών ανθρώπων, όπως η Π. Δέλτα, ο Κ. Παλαμάς κ.α.
2. Ειδικά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού (από τον Αύγουστο του 1916 ως τον Ιούνιο του 1917) το γλωσσικό ζήτημα συνδέθηκε άρρηκτα με την κομματική πολιτική, δηλ. η δημοτική ταυτίστηκε με τον βενιζελικό φιλελευθερισμό και η καθαρεύουσα με τον μοναρχισμό και τη Δεξιά (Mackridge 2013: 356).
 3. Στις αρχές του 20ου αιώνα στην Ελλάδα κυριαρχεί η ερβαρτιανή σχολή, που στηρίζει την παιδαγωγική αφενός στην Ηθική ή Πρακτική Φιλοσοφία και αφετέρου στην Ψυχολογία (Ξωχέλλης 1995: 68), δίνει δηλαδή έμφαση περισσότερο στη θεωρητική διάσταση της παιδείας. Η Νέα Αγωγή, από την άλλη, είναι ένα παγκόσμιο παιδαγωγικό κίνημα, που εκδηλώνεται στον δυτικό κόσμο στα τέλη του 19ου αιώνα και έχει ως πρακτική έκφραση το 'σχολείο εργασίας' -σε αντίθεση με το 'σχολείο του βιβλίου'- που στηρίζεται στον ανεπιφύλακτο σεβασμό της προσωπικότητας του παιδιού και στον καθοδηγητικό -και όχι αυταρχικά διδακτικό- ρόλο του δασκάλου. Σε αυτή τη φιλοσοφία εντάσσεται και η ίδρυση του Ανώτερου Δημοτικού Παρθεναγωγείου στο Βόλο με διευθυντή τον Αλέξανδρο Δελμούζο, όπου βρήκε τη σαφέστερη έκφρασή του ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός (Δημαράς 2013: 122).
 4. Συγκεκριμένα, ο Α. Δελμούζος και ο Μ. Τριανταφυλλίδης γίνονται ανώτεροι επόπτες Δημοτικής Εκπαίδευσης.
 5. Σχετικά με τη λειτουργία της Ζακυνθίνης διαλέκτου στον Ξενόπουλο, που παρουσιάζεται κατ' αντιπαράβολη με την 'εξαστισμένη δημοτική' και νοηματοδοτεί τρόπον τινά τους χαρακτήρες του έργου δεξ τη μελέτη της Ζερβού (1994: 126-127) για το *Φιόρο του Λεβάντε*.
 6. Στον πρόλογο της α' έκδοσης του έργου το 1906 ο Ξενόπουλος (1958: 367-371) λέει ότι τα κατοπινά του διηγήματα (τα οποία και είναι γραμμένα στη δημοτική) έχουν σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό αλήθεια και ειλικρίνεια σε επίπεδο ουσίας και γλώσσας από τη *Μαργαρίτα Στέφα* και μάλιστα χαρακτηρίζει ως «ελεεινή υπερκαθαρεύουσα» τη γλώσσα της (τη λογοτεχνική της αξία, εντούτοις, αναγνωρίζει και ο δηλωμένος δημοτικιστής Α. Εφταλιώτης). Σε αντίθεση με τη *Μαργαρίτα Στέφα*, ο πρωιμότερος *Νικόλαος Σγαλός* του 1890 δείχνει να είναι γραμμένος σε μια πιο αυστηρή καθαρεύουσα. Εδώ ο συγγραφέας βάζει τους ίδιους τους χαρακτήρες να αμφισβητούν τις γλωσσικές του επιλογές: «Διάβολε! ...γλώσσα είνε και αυτή που έχουμε!...εγώ τώρα τόσην ώρα τι κάμνω; να: Μεταφράζω εις την λεγόμενην καθαρεύουσαν ότι σκέπτομαι εις την δημώδη...» (Ξενόπουλος 2002: 347).
 7. *Παναθήναια*, έτος Γ', τόμ. Ε', 15 Νοεμβρίου 1902, σ. 87-88.
 8. Η Εταιρεία θα έχει βραχυβία παρουσία λόγω της αποχώρησης από αυτή των διαφωνούντων υποστηρικτών του Ψυχάρη ως προς το ποια ποικιλία δημοτικής θα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί (Mackridge 2013: 320-1).
 9. Βλ. ενδεικτικά την Επιστολή του στη *Διάπλαση* (τ. 18, αρ. 13, 26-2-1911, σ. 101-2) με τον τίτλο «αι δυο γλώσσαι», όπου προασπίζεται τη δημοτική ως γλώσσα της ποίησης και γενικά της φιλολογίας.
 10. Δες και το σχετικό του άρθρο «Η Επτανησιακή Σχολή» (Ξενόπουλος 1971: 336-339).
 11. Βλ. το άρθρο του Η. Βουτιερδιδή «'Η Διάπλαση' και τα Ρωμιόπουλα» (*Ο Νουμάς*, 9-12-1907 και 16-12-1907, τχ 273 και 274, σελ. 6 και 7-8 αντίστοιχα),
 12. Το άρθρο δημοσιεύεται στο *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. 3 (1913), σ. 216-231 και είναι ενδεικτικό της εθνοκεντρικής ιδεολογίας και του μεγαλοϊδεατισμού της συγγραφέως, η οποία,

- βέβαια, αργότερα θα προσχωρήσει στο δόγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού (Γεωργίου, 2014: 8). Ο Ξενόπουλος θα απαντήσει στην κριτική της Γαλάτειας με το άρθρο του 'Μυθιστορήματα δια παιδιά' (*Εφημερίς*, 26-4-1914).
13. «Για τον Ξενόπουλο κι όταν ακόμα στην οξύτερη περίοδο του γλωσσικού αγώνα βρισκόμαστε στα δύο αντίμαχα στρατόπεδα, εκείνος συμβιβαστικός κι εγώ σημαιοφόρος του ψυχαρισμού, κι έτσι, από λόγους σκοπιμότητας αναγκαζόμουν να τον χτυπώ αλύπητα κι αιματηρά –για τον Ξενόπουλο λοιπόν ποτέ δε δίσταζα να ομολογώ, προφορικά όμως, όχι γραπτά, γιατί scripta manent- πως εξόν από την άλλη αξιόλογη λογοτεχνική του εργασία, έχει προσφέρει στο σύγχρονο νεοελληνικό θέατρο κάτι περισσότερο σε ποιότητα, ίσως και σε ποσότητα, από ότι προσφέραμε όλοι εμείς οι άλλοι...» (Ξενόπουλος, 1958: 31-2).
 14. Μια γέυση από τις φιλολογικές αντιπαλότητες της εποχής μας δίνει η σχέση Εφταλιώτη και Ξενόπουλου. Αν και ο πρώτος αναγνωρίζει τη λογοτεχνική αξία του δεύτερου, δε διστάζει από την άλλη να στηλιτεύσει με δεικτικό τρόπο τη μεσοβέζικη στάση του Ξενόπουλου απέναντι στο Γλωσσικό.
 15. Για τις διακυμάνσεις που πέρασε η σχέση του με τον Ψυχάρη μας πληροφορεί ο Ξενόπουλος εκτενώς στην Αυτοβιογραφία του (*Άπαντα* 1958, τ. 1: σελ. 275-279) και σε Αθηναϊκές επιστολές (*Η Διάπλασις των Παιδών* τ. 32, αρ. 34, 25-6-1925, σ. 268 και τ. 36, αρ. 45, 12-10-1929, σ. 536). Επίσης, σχετικά με τις φάσεις της σύγκρουσης Ξενόπουλου και Νουμά δεσ Πάτσιου 1995: 191-196.
 16. Κι ο Ψυχάρης παραδέχεται τον Ξενόπουλο ως «πατέρα της θεατρικής δημοτικής» (δες Ξενόπουλος 1972: 12). Επίσης, ο Ξενόπουλος αναφέρει: «Με συμφέρει ή όχι, το ρομάντζο μου και το θεατρικό μου έργο θα το γράψω στη δημοτική. Τάλλα όπως τύχει, όπως βολει κι όπως χρειάζεται. Τι άλλο κάνει, παρακαλώ, κι' ο Παλαμάς, όταν γράφει στις εφημερίδες, με διάφορα ψευδώνυμα, χρονογραφήματα και κριτικά άρθρα, στην καθαρεύουσα; Η μόνη διαφορά είναι ίσως, ότι ο Παλαμάς δεν το εδήλωσε...» (*Ο Νουμάς*, τχ 586, 12 Μαρτίου 1916, σελ. 54).
 17. *Παναθήναια*, έτος Γ', τόμ. ΣΤ', 15 Απριλίου 1903, σ. 388. Επίσης, εδώ δηλώνει ξεκάθαρα ότι γράφει και ομιλεί με τον ίδιο τρόπο, ακολουθώντας το προσωπικό του γούστο και αισθητήριο και χωρίς να υποτάσσεται σε συγκεκριμένες γλωσσικές θεωρίες.
 18. Ο.π.
 19. Δες σχετικά Mackridge 2013: 307 και Ποσάντζη 2007: 813-825.
 20. Ενδεικτικά αναφέρω ότι ο Ξενόπουλος είναι αυτός που εγκαινιάζει το αστικό μυθιστόρημα ενώ το οξύ κριτικό του ένστικτο είναι αυτό που ανακαλύπτει το ταλέντο του Καβάφη, του Γρυπάρη κ.α. Επίσης, όσον αφορά τα παιδιά, υπήρξε πρωτοπόρος όχι μόνο γιατί έγραψε το πρώτο παιδικό μυθιστόρημα στη δημοτική αλλά και γιατί οι παιδαγωγικές του αρχές -έτσι όπως διαφαίνονται από την επικοινωνία που είχε με τους μικρούς αναγνώστες μέσα από τη *Διάπλαση*- διαπνέονται από πνεύμα αντιαυταρχικό. Το όνειρό του, άλλωστε, ήταν να δει την *Αδελφούλα μου* να εισάγεται ως αναγνωστικό στα σχολεία, αφού «είναι ένα έργο γραμμένο από έμπνευση και ψυχική ανάγκη, χωρίς καμιά ιδέα 'Σχολείου'» (Ξενόπουλος, 1984: 8).
 21. Στην περίπτωση της παιδικής λογοτεχνίας θα πρέπει να δεχτούμε ότι ο μικρός αναγνώστης ουσιαστικά δε 'διαβάζει' ποτέ μόνος του αλλά σύμφωνα με ή και με τις επιθυμίες, την επιδοκιμασία ή την αποδοκιμασία (ακόμα και απαγόρευση) του ενήλικου, είτε αυτός είναι γονιός είτε δάσκαλος. Υπονοείται πάντα ένας ενήλικος 'συναναγνώστης', φορέας κι αυτός του καιρού του, ο οποίος λειτουργεί περίπου σαν λογοκριτής. Ο συγγραφέας, λοιπόν, για παιδιά είναι ίσως ο μόνος που πρέπει να απευθύνεται σε ένα συγκεκριμένο κοινό και ταυτόχρονα να ελκύει και ένα άλλο, αφού η κοινωνία περιμένει απ' αυτόν να εκτιμάται τόσο από τα παιδιά όσο και από τους μεγάλους. Βλ. σχετικά Shavit, 1986: 37, 41, Ζερβού, 1993: 76, Κανατσούλη, 2007: 8.
 22. *Ο Νουμάς*, τχ 586, 12 Μαρτίου 1916, σελ. 54. Σχετικά με τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει ένας επαγγελματίας λογοτέχνης δεσ και τη μαρτυρία του Ξενόπουλου για τον Παλαμά: «Η *Εφημερίς* όπου εργαζόταν δεν πήγαινε καθόλου καλά οικονομικώς, δεν είχε να πληρώνει

τους συντάκτες της, και του κάκου η κυρία Παλαμά πήγαινε και ξαναπήγαινε στο Ρούκη, που ήταν τότε ο διευθυντής, γυρεύοντας ένα μέρος τουλάχιστον από τα καθυστερούμενα για να φωνάσει...» (Ξενόπουλος, 1943: 19). Πάντως, η οικονομική ανάγκη δε δικαιολογεί καμία γλωσσική υποχώρηση για τους δημοτικιστές. Γράφει ο Α. Εφταλιώτης σχετικά: «Αν (ο Ξενόπουλος) αναγκάστηκε να γράφει και καθαρεύουσα, ή καλλίτερα, μισή καθαρεύουσα μισή δημοτική, για να βγάλει το ψωμί του, αυτό δεν αγγίζει το ζήτημα...» (Λευκοπαριδής 1956: 189).

23. *Η Διάπλασις των Παιδων*, τ. 21, αρ. 16, 22-2-1914, σ. 19.
24. Ας αναφερθεί εδώ ως χαρακτηριστικό παράδειγμα της μετριοπάθειας του Ξενόπουλου η μεγαλοψυχία με την οποία αντιμετώπισε το κάψιμο του σπιτιού του και του αρχείου του στα Δεκεμβριανά. Βλ. *Η Διάπλασις των Παιδων* τ. 1, αρ. 1, 5-5-1945, σ. 3.
25. «Κι εγώ ο ίδιος, τόσο ανεπιφύλαχτος και άκρος στην αρχή, άρχισα σε λίγο να διατυπώνω αντιρρήσεις κι' επιφυλάξεις για τις υπερβολές», ομολογεί στην *Αυτοβιογραφία* του (Ξενόπουλος 1958: 278) αναλογιζόμενος το ψυχαρικό παρελθόν του. Δες και την Επιστολή με τον τίτλο «Κάποιες υπερβολές» (*Η Διάπλασις των Παιδων* τ. 23, αρ. 12, 20-2-1916, σ. 95).
26. Ο ίδιος ο Ξενόπουλος αποδίδει την άρνηση της βράβευσής του με το Εθνικόν Αριστείον των Γραμμάτων και των Τεχνών σε λόγους πολιτικής ουδετερότητας: «Ο κ. Φαίδων δε θα είναι βέβαια βενιζελικός, γιατί αν ήταν, θα τούδιναν και το Αριστείον» (*Η Διάπλασις των Παιδων* τ. 27, αρ. 51, 21-11-1920, σ. 403).
27. Σε μια Επιστολή του 1931 (*Η Διάπλασις των Παιδων* τ. 38, αρ. 44, 1-10-1931, σ. 524) αναφέρεται θετικά στη σύνταξη της Γραμματικής από τον Μ. Τριανταφυλλίδη, ακριβώς γιατί αποφεύγει γλωσσικές ακρότητες. Από την άλλη, ο Μ. Τριανταφυλλίδης (1963: 318-9) παρατηρεί ότι ο Ξενόπουλος γράφει σε μια γλώσσα «που είναι και δεν είναι δημοτική».
28. Στα πλαίσια αυτής της μετριοπάθειας θα ταχθεί μεν στο πλευρό του συντηρητικού γλωσσολόγου Γ. Χατζιδάκη, που μιλούσε για σταδιακή μετάβαση από την καθαρεύουσα στη δημοτική αλλά δε θα διστάσει να επαινέσει και τη βιβλιοθήκη του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Δες *Η Διάπλασις των Παιδων* τ. 21, αρ. 12, 22-2-1914, σ. 94.
29. Δες την αντίστοιχη Επιστολή στη *Διάπλαση*: τ. 28, αρ. 7, 16-1-1921, σ. 52. Μάλιστα, το βασικό αναγνωστικό της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης, τα *Ψηλά Βουνά*, χαρακτηρίζεται από τον Ξενόπουλο ένα 'μικρό αριστούργημα' (ο.π., τ. 26, αρ. 7, 12-1-1919, σ. 52).
30. Βέβαια, το έργο δημοσιεύεται το 1919 αλλά σύμφωνα με πληροφορίες του ίδιου του συγγραφέα ο σχεδιασμός του τοποθετείται μια δεκαετία νωρίτερα. Βλ. *Η Διάπλασις των Παιδων* τ. 26, αρ. 32, 3-8-1919, σ. 255.
31. Κατά την πάγια τακτική του Ξενόπουλου η ιστορική πραγματικότητα λειτουργεί περισσότερο ως πρόσχημα. Έτσι, οι γλωσσικές διαμάχες γίνονται στο κείμενο το σκηνικό για μια ιστορία αγάπης.
32. Κατ' αντιστοιχία προς τον εννοούμενο αναγνώστη (implied reader) υπάρχει και ο εννοούμενος συγγραφέας (implied writer, όρος του Wayne Booth), ο οποίος αναδεικνύεται μέσα στο κείμενο κυρίως μέσα από τη φωνή του αφηγητή, τον τρόπο που σχολιάζει τα γεγονότα, τη συμπεριφορά που υιοθετεί απέναντι στους χαρακτήρες και τις πράξεις τους (Chambers 1990: 92-3).
33. Σχετικά με την οργάνωση της παιδείας στην Κρητική Πολιτεία βλ. Παπαδογιαννάκης, 2002.
34. Ο σύλλογος είχε συστηθεί πρώτα στα Χανιά αλλά προκάλεσε την οργή των υπερασπιστών της καθαρεύουσας που έστρεψαν την κοινωνία εναντίον του και προκάλεσαν τη διάλυσή του. Την ίδια περίπου τύχη θα έχει και στο Ηράκλειο.
35. Η Απολογία αυτή αποτελεί τη διακήρυξη του δημοτικιστικού Συλλόγου «Σολωμός». Αν και ανυπόγραφη, φέρει δείγματα που προσομοιάζουν στην ιδεολογία και τη φουσιολογία του Καζαντζάκη (όπως είναι π.χ. η εμμονή στην ιδέα της τιμής). Άλλωστε, όταν ο Παλαμάς ύμνησε την «Απολογία», ο ίδιος ο Καζαντζάκης τον ευχαρίστησε (βλ. Αλεξίου-Στεφανάκης, 1977: 122).

36. Ο Νουμάς, τχ 347, 7 του Θεριστή 1909, σελ. 9-12.
37. «...η Καθαρεύουσα... δεν μπορεί να εκφράσει τα πράγματα και τα αισθήματα της καθημερινής ζωής. Δυο κόσμοι σπουδαιότατοι, όπου η καθαρεύουσα δε θα μπορέσει ποτέ της να μπει. Κι αφού δεν μπορεί, τότε είναι αδύνατο ποτέ της ν' ανεβεί από τις νεκροθήκες των βιβλίων στα ζωντανά χείλη του λαού... Δεύτερος κόσμος απροσπέλαστος στην Καθαρεύουσα, είναι ο κόσμος των αισθημάτων»: ο.π. σελ. 11. Ο Καζαντζάκης θα επανέλθει στην ανάγκη να μορφωθεί ο νους και η καρδιά των παιδιών με τη μόνη γλώσσα που πραγματικά κατανοούν, αυτή της μητέρας, και σε κατοπινόν του κείμενο στο *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. 4 (1914), σ. 148-149.
38. Ο Νουμάς, ο.π., σελ.12.
39. *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*, ο.π., σελ. 149.
40. Αυτές τις ιδιότητες του Καζαντζάκη θα επισημάνει και ο Ξενόπουλος στην κριτική της *Οδύσσειας* στα *Αθηναϊκά Νέα* στις 29-1-1939, όπου εξαιρεί περισσότερο τον γλωσσολογικό της πλούτο και λιγότερο την ποιητική της αξία. Επίσης, και ο Ν. Ανδριώτης (1959: 92) παρατηρεί σχετικά: «όλα τα νεοελληνικά ιδιώματα, και προπαντός το απαράμιλλο σε πλούτο και λογοτεχνική καλλιέργεια ιδίωμα της ιδιαίτερης πατρίδας του, της Κρήτης, ότι λαμπρότερο έχει αποθησαυρίσει η λογοτεχνική μας κοινή, και πέρα απ' αυτά ολόκληρος ο άπλαστος ακόμη κόσμος των γλωσσοπλαστικών δυνάμεων της Νεοελληνικής, είναι χώρος άφραγοι για λεξιθηρικό κούρσεμα. Την κοινή, τη χιλιοεπωμένη λέξη θα την αποσφύγη με αποστροφή».
41. Αυτή η -ενίοτε- δυσνόητη γλώσσα και το πυκνό, φιλοσοφικό ύφος του Καζαντζάκη βρίσκονται σε αναντιστοιχία - και από πλευράς ιδεολογίας αλλά και από πλευράς μορφής - με την «απλή, καθαρή και ξásτερη» γραφή του Ξενόπουλου, που ήθελε να τον καταλαβαίνει «κι ένας μαθητής Γυμνασίου και ο κύριος Παλαμάς». Φαίνεται, πάντως, ότι υπήρχε αλληλοεκτίμηση μεταξύ τους, παρόλο που η κατοπινή προσχώρηση του Καζαντζάκη στον κομμουνισμό δε συμβαδίζει με την αστική διάνοηση που εκπροσωπεί ο Ξενόπουλος.
42. Το 1935 σε μια συνέντευξη (ενδεχομένως στον Αρίστο Καμπάνη), ο Καζαντζάκης υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει κανείς Έλληνας λογοτέχνης που να γράφει στη γλώσσα του λαού και να κυριολεκτεί. Στην πραγματικότητα, η γλώσσα που μεταχειρίζονται είναι ένα νόθο κατασκευάσμα. Όταν ο δημοσιογράφος του επισημαίνει ότι και ο δικός του γλωσσικός τρόπος είναι δυσνόητος για τους αναγνώστες -όπως ήταν κάποτε και η καθαρεύουσα- ο Καζαντζάκης απαντά ότι η δημοτική πρέπει να γράφεται με όλες τις συντακτικές της λεπτομέρειες και σε όλη της την έκταση και οι αναγνώστες πρέπει σιγά-σιγά να μυηθούν στον λεξιλογικό της πλούτο (*Δες το αφιέρωμα του περιοδικού Διαβάζω*, τχ 190, 27-4-1988, σελ. 37-38).
43. Ο Πρεβελάκης (1984: 383) σημειώνει πως το 1934 ο Καζαντζάκης για βιοποριστικούς λόγους γράφει 2 σχολικά βιβλία για τη Β' και Γ' δημοτικού και τα υποβάλλει στο Διαγωνισμό του Υπουργείου Παιδείας. Το 1935 εγκρίθηκε αυτό της Γ' δημοτικού, που εκδόθηκε από τον Σιδέρη. Επίσης, και ο Ξενόπουλος θα καταπαστεί με τη συγγραφή αναγνωστικών. Μάλιστα, *Ο καλός δρόμος* του 1924 έκανε 10 αλληπάλληλες εκδόσεις και έδωσε μεγάλη χαρά στον συγγραφέα, ο οποίος έγραψε σε ένα γράμμα του προς την Κατίνα Παπά: «Ως σήμερα το Αναγνωστικό μου πούλησε 50.000 αντίτυπα κι από τη Δευτέρα αρχίζουμε, Β' έκδοση άλλες 20.000, που μου λένε ότι κι αυτές θα πουληθούν. Δεν τόξερα πως είχα τόσους φίλους ανάμεσα στους Δασκάλους και στις Δασκάλες.» (Τρόβας, 1984: 84-5).
44. Το ενδιαφέρον του για την παιδική λογοτεχνία ενισχύεται κατά την παραμονή του στο εξωτερικό τα επόμενα χρόνια και μέσα από την επαφή του με το ξένο παιδικό βιβλίο, το οποίο αναλαμβάνει να διασκεύασει και να μεταφράσει. Αυτή η μέριμνα του Καζαντζάκη για το παιδικό και νεανικό ανάγνωσμα ήταν μεν γνήσια αλλά εξίσου σημαντικό ήταν και το ζήτημα του βιοπορισμού. Το ξένο παιδικό βιβλίο κέρδιζε έδαφος στην ελληνική αγορά, οπότε υπήρχε η δυνατότητα συνεργασίας με εκδοτικούς οίκους για τη διασκευή και τη μετάφραση στα ελληνικά παιδικής λογοτεχνίας (Σπανάκη 2011: 43- 44).

45. Σχετικά με τη λειτουργία του χιούμορ στο αναγνωστικό βλ. Νικολουδάκη-Σουρή, 2007.
46. Βλ. Νικολουδάκη-Σουρή 2008: 27-30. Ενδεικτικά ως αναφέρουμε τη μαρτυρία της Έλλης Αλεξίου (2016: 88-9): «Προκηρύσσεται διαγωνισμός συγγραφής βιβλίων στη δημοτική γλώσσα κ' η Γαλάτεια, βοηθούμενη από το Νίκο, κι ο ίδιος ο Νίκος πέφτουν με τα μούτρα στο γράψιμο των Αναγνωστικών».
47. Η ήττα των Φιλελευθέρων στις εκλογές του 1920 διακόπτει βίαια την εκπαιδευτική τους μεταρρύθμιση. Έτσι, συστήνεται ειδική επιτροπή για να εξετάσει τη γλωσσική διδασκαλία στα δημοτικά σχολεία, η οποία χαρακτηρίζει τη γλώσσα του αναγνωστικού «χυδαία και παρεφθαρμένη» ενώ υποστηρίζει ότι το περιεχόμενο -μια κακή απομίμηση του αυθεντικού *Ροβινσώνα*- «κινεί τον οίκτον και τον γέλωτα». Βλ. σχετικά Δήμος 2002.
48. Ο *Νουμάς*, τχ 415, 12 Δεκέμβρη 1910, σελ. 269. Ο Ταγκόπουλος δημοσιεύει την επιστολή με το ψευδώνυμο Αρχάριος Δημοτικιστής.
49. Όπως σημειώνει ο Ν. Βαγενάς (1999), στα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα, φαίνεται πως η πεζογραφία ακολουθεί σε γενικές γραμμές τη δελεαστική πρόταση μιας μεικτής γλώσσας, που είχε εμφανιστεί με τη μετάφραση της *Νανάς* του Ζολά από τον Ι. Καμπούρογλου (1880) και υποστηριζόταν, με διάφορες παραλλαγές και ονομασίες από συγγραφείς, όπως ο Πολυλάς, ο Νιρβάνας, ο Ξενόπουλος κ.ά. Σκοπός αυτής της γλώσσας ήταν μια απόδοση της γλωσσικής πραγματικότητας της εποχής πιστότερη από εκείνη των δύο ακραίων γλωσσικών μορφών, του λογιότατισμού και του ψυχαρισμού.
50. Σχετικά με τις γλωσσικές υποχωρήσεις του Κ. Παλαμά, ενός άλλου επαγγελματία λογοτέχνη που συνδέθηκε με τον δημοτικισμό, δες υποσημείωση 16.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Αλεξίου, Έ. (2016) *Νίκος Καζαντζάκης. Για να γίνει μεγάλος*. Αθήνα, Το Βήμα.
- Αλεξίου, Έ. & Στεφανάκης, Γ. (1977) *Για τον Νίκο Καζαντζάκη*. Αθήνα, Κέδρος.
- Βαγενάς, Ν. (1999) Η λογοτεχνική αντίσταση στη δημοτική. *Το Βήμα*, 31-1-1999. Προσβάσιμο μέσω διαδικτύου: <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=107651>, {προσπέλαση 13/05/2018}.
- Γεωργίου, Χρ. (2014) «Το σχολικό ανάγνωσμα στην προοπτική των εθνικών στοχεύσεων στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η παρέμβαση της Γαλάτειας Καζαντζάκη». Στο: *Πρακτικά 7^{ου} επιστημονικού συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης με διεθνή συμμετοχή 'Ποια γνώση έχει την πιο μεγάλη αξία; Ιστορικές-συγκριτικές προσεγγίσεις', Συνεδριακό & Πολιτιστικό Κέντρο Πανεπιστημίου Πατρών 28-29 Ιουνίου 2014*. Προσβάσιμο μέσω διαδικτύου: http://eriande-elemedu.e-millescreations.com/art/uploads/sxolika_egxeiridia28.pdf, {προσπέλαση 22/08/2017}.
- Δημαράς, Κ. (1977) Η διακόσμηση της ελληνικής ιδεολογίας. Στο: *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΔ'. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Δημαράς, Α. (2013) *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το 'ανακοπτόμενο άλμα'*.

Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000. Αθήνα, Μεταίχμιο.

- Δήμος, Η. (2002) 'Οι τρεις φίλοι', Αναγνωστικό Β' Δημοτικού-Η πορεία από την εισαγωγή του στα σχολεία μέχρι την 'καταδίκη' του από την Επιτροπεία. Στο: *Ελληνική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Έρευνα, Πρακτικά 3^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος, (7-9 Νοεμβρίου)*. Προσβάσιμο μέσω διαδικτύου: http://www.pee.gr/wpcontent/uploads/praktika_synedrion_files/e_athena/sin_ath.htm {προσπέλαση 22/08/2017}.
- Διατσέντος, Π. (2007) «Το Γλωσσικό Ζήτημα». Στο: *Πύλη για την ελληνική γλώσσα. Θεωρία και Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*. Προσβάσιμο μέσω διαδικτύου: http://www.greek-language.gr/greekLang/studies/history/thema_12 {προσπέλαση 13/03/2018}.
- Ζερβού, Α. (1994) Διάλεκτος, ήθος και στερεότυπο στο νεοελληνικό θέατρο του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου}. Στο: *Νεοελληνική Διαλεκτολογία, τ. 1. Πρακτικά Πρώτου Πανελληνίου Συνεδρίου Νεοελληνικής Διαλεκτολογίας, Ρόδος 26-30.3.1992*. Αθήνα: Εταιρεία Νεοελληνική Διαλεκτολογίας, σελ. 116-130.
- Ζερβού, Α. (1999³) *Στη χώρα των θαυμάτων· το παιδικό βιβλίο ως σημείο συνάντησης παιδιών-ενηλίκων*. Αθήνα, Πατάκης.
- Κανατσούλη, Μ. (2007) *Εισαγωγή στη θεωρία και κριτική της παιδικής λογοτεχνίας*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Καραντώνης, Α. (1976-77). «Νύχτες με τον Ξενόπουλο». *Κριτικά Φύλλα*, 4 (34): 412-419.
- Λευκοπαρίδης, Ξ. (επιμ.) (1956) *Αλληλογραφία της Π. Δέλτα, 1906-40*. Αθήνα, Εστία.
- Mackridge, P. (2013) *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα, 1766-1976*. Αθήνα, Πατάκης.
- Μπουζάκης, Σ. (2006) *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1998)*. Αθήνα, Gutenberg.
- Νικολουδάκη-Σουρή, Ε. (2008) Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος και η συνεργασία Γαλάτειας και Νίκου Καζαντζάκη. Στο: *Νίκος Καζαντζάκης και Εκπαίδευση*, Αργυροπούλου Χ. (επιμ.). Αθήνα, Ελληνοεκδοτική, σελ. 26-55.
- Νικολουδάκη-Σουρή, Ε. (2007) Όψεις του χιούμορ στο αναγνωστικό της Γαλάτειας και του Νίκου Καζαντζάκη Οι τρεις φίλοι. *Διαβάζω*, 480: σελ. 217-220.
- Ξενόπουλος, Γρ. (1958) *Άπαντα*, τ. 1. Αθήνα, Μπίρης.
- Ξενόπουλος, Γρ. (1943) «Ο Παλαμάς από κοντά». *Νέα Εστία*, 397: 1015-17
- Ξενόπουλος, Γρ. (1971) *Άπαντα*, τ. 11. Αθήνα, Μπίρης.
- Ξενόπουλος, Γρ. (1972) *Άπαντα*, τ. 12. Αθήνα, Μπίρης.

- Ξενόπουλος, Γρ. (1984) *Η αδελφούλα μου*. Αθήνα, Αφοί Βλάσση.
- Ξενόπουλος, Γρ. (2002) *Νικόλαος Σηγαλός*. Αθήνα, ΕΛΙΑ.
- Ξωχέλλης, Π. (1995) *Θεμελιώδη προβλήματα της Παιδαγωγικής Επιστήμης. Εισαγωγή στην Παιδαγωγική*. Θεσσαλονίκη, Αφοι Κυριακίδη.
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ. (1961) «Η 'σκραβιά', το γράψιμο». *Νέα Εστία*, 805: 114-5.
- Παπαδάκης, Ν. (2000) Η σχέση του Νίκου Καζαντζάκη με τον Εκπαιδευτικό Δημοτικισμό και ειδικότερα τον Εκπαιδευτικό Όμιλο. Στο: *Μνήμη Παντελή Πρεβελάκη-Νίκου Καζαντζάκη, Πεπραγμένα των ημερίδων της 22 Μαρτίου 1996 και 28 Νοεμβρίου 1997*, Παπαδογιαννάκης Ν. (επιμ.). Ρέθυμνο, ΙΛΕΡ.
- Παπαδογιαννάκης, Ν. (2002) «...και ουχί κολλυβογράμματα...», *Η διδασκαλία του γλωσσικού μαθήματος στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση επί Κρητικής Πολιτείας*. Αθήνα, Gutenberg.
- Πάτσιου, Β. (1995) *Η Διάπλασις των Παιδων, 1879-1922*. Αθήνα, Καστανιώτης.
- Ποσάντζη, Π. (2007) Ανέκδοτη επιστολή του Ξενόπουλου στον Πάλλη. Στο Πεφάνης Γ. (επιμ.), *Nulla dies sine linea, Προσεγγίσεις στο έργο του Γρηγόριου Ξενόπουλου*. Αθήνα: ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, σελ. 813-825.
- Πρεβελάκης, Π. (επιμ.) (1984). *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη*. Αθήνα, εκδ. Ελένης Καζαντζάκη.
- Σπανάκη, Μ. (2011) *Ο Καζαντζάκης και η παιδική λογοτεχνία. Μύθος και Ιστορία στα μυθιστορήματα 'ο Μέγας Αλέξανδρος', 'Στα παλάτια της Κνωσού'*. Αθήνα, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κύπρου.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. (1963) *Άπαντα*, τ. 4. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ - Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη).
- Τρόβας, Δ. (1984) *Γρ. Δ. Ξενόπουλος, η ζωή και το έργο του*. Αθήνα, Βασιλείου.
- Τσοπανάκης, Α. (1977) «Η γλώσσα και λεξιλόγιο του Ν. Καζαντζάκη». *Νέα Εστία*, 1211: 5.

Ξενόγλωσση

- Bien, P. (1972) *Kazantzakis and the Linguistic Revolution in Greek Literature*. Princeton N.J., Princeton University Press.
- Chambers, A. (1990) The reader in the book. Ad: *Children's literature, the development of criticism*, edit by P. Hunt. London and New York, Routledge, p. 91-114.
- Shavit, Z. (1986) *Poetics of Children's Literature*. Athens/ London, The University of Georgia Press.